

81.6/11.3-34
к20

ОЗНАКОМИТЕЛЬНЫЙ ФРАГМЕНТ

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ

УДК 808.26-316.4 (043.3)

КАПЕЙКО ТАМАРА ВІТАЛЬЕЎНА

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНЫ СПАСАБ ТЭРМІНАЎТВАРЭННЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

*(На матэрыяле прыродазнаўчай і
прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі)*

Спецыяльнасць: 10.02.01 — беларуская мова

Аўтарэферат
дысертацыі на атрыманне вучонай ступені кандыдата
філалагічных навук

Віцебскі дзяржаўны
універсітэт
імя П.М. Машэрава
БІБЛІЯТЭКА

Мінск – 1998

81.4.03.01
Ж 20

ОЗНАКОМИТЕЛЬНЫЙ ФРАГМЕНТ

Дысэртацыя выканана на кафедры гісторыі беларускай мовы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Навуковы кіраўнік:

кандыдат філалагічных навук
в. а. прафесара В. П. Красней

Афіцыйныя апаненты:

доктар філалагічных навук
прафесар Л. А. Антанюк

кандыдат філалагічных навук
дацэнт П.А. Міхайлаў

Апаніруючая арганізацыя:

Нацыянальная акадэмія
навук Беларусі

Абарона адбудзецца " 26 " мая 1998 г. у 14 гадзін
на пасяджэнні савета па абароне дысэртацый Д.02.01.11 у
Беларускім дзяржаўным ўніверсітэце па адрасу: 220030, г. Мінск,
вул. К. Маркса, 31.

З дысэртацыяй можна азнаёміцца ў бібліятэцы Беларускага
дзяржаўнага ўніверсітэта.

Аўтарэферат разасланы " 25 " красавіка 1998 г.

Вучоны сакратар
савета па абароне дысэртацый

С.І. Роўда

І.С. Роўда

* 20504249 *

ОЗНАКОМИТЕЛЬНЫЙ ФРАГМЕНТ

АКТУАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальнасць даследавання

Выбар тэмы абумоўлены тым, што лексіка-семантычны спосаб словаўтварэння — адзін з самых складаных і найменш вывучаных у сістэме спосабаў словаўтварэння. Капі ж гаварыць пра лексіка-семантычны спосаб тэрмінаўтварэння, то на сучасным этапе развіцця беларускага мовазнаўства няма фундаментальных прац, прысвечаных гэтаму пытанню.

Зварот да вывучэння лексіка-семантычнага тэрмінаўтварэння прадугледжвае лінгвістычны аналіз пэўнага моўнага матэрыялу з розных тэрмінасістэм, і як вынік гэтага аналізу — далейшае развіццё лінгвістычнай тэорыі тэрміна, таму што, займаючыся пытаннямі лексіка-семантычнага тэрмінаўтварэння, даследчык не можа адысці ад рашэння самых складаных і актуальных пытанняў тэорыі і перш за ўсё — пытання аб моўнай прыродзе тэрміна. «Вывучэнне лінгвістычных праблем (словаўтварэння, семантыкі і інш.) на матэрыяле тэрміналагічнай лексікі мае як практычную, так і тэарэтычную накіраванасць. Яно дае магчымасць пацвердзіць або абвергнуць пэўныя вынікі, напрыклад, у вырашэнні пытанняў тэорыі слова, у высвятленні тоеснасці і адрозненняў паміж тэрміналогіяй і агульнаўжывальнай лексікай, у распрацоўцы агульнай тэорыі тэрміналогіі (тэрміназнаўства)...»¹.

Звяртаючыся ў сваім даследаванні да лексіка-семантычнага спосабу тэрмінаўтварэння, мы палічылі неабходным як мага падрабязней разгледзець працэсы метафарызацыі і метанімізацыі, якія актыўна дзейнічаюць у сучаснай беларускай навуковай тэрміналогіі. Працэсы метафарызацыі і метанімізацыі як віды семантычнага ўтварэння тэрмінаў прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі цікавыя тым, што даюць магчымасць папоўніць нашы звесткі аб узроўні развіцця навукі ў час стварэння таго ці іншага тэрміна і аб уяўленнях пра тэрмініруемы аб'ект у перыяд яго наймення (называння).

Мэта і задачы даследавання

Асноўнай мэтай дысертацыі з'яўляецца комплекснае і рознааспектнае вывучэнне генезіса і функцыянавання метафары і метаніміі як асобных відаў дэрывацыі ў прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіях, а таксама даследаванне працэсу ўтварэння тэрмінаў, асновы фарміравання сэнсу адпаведнага паняцця і фіксаванне яго ў знаку; вызначэнне суадносін паміж моўным знакам і паняццем, паміж тэрмінам і номенам; раскрыццё ўнутранай формы слова пры ўтварэнні тэрміна і яго функцыянавання ў тэрміналагічнай сістэме.

У сувязі з гэтым неабходна рашыць наступныя задачы:

1. Выявіць тэрміны прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі,

¹ Антанюк Л. А. Беларуская навуковая тэрміналогія. — Мінск: «Навука і тэхніка», 1987. — С.4.

ОЗНАКОМИТЕЛЬНЫЙ ФРАГМЕНТ

утворання шляхам метафарызацыі і метанімізацыі.

2. Раскрыць характар семантычных змен лексічных адзінак агульналітаратурнай мовы ў працэсе іх тэрміналагізацыі:

а) даследаваць унутраную форму разглядаемых у рабоце тэрмінаў, суадносіны паміж моўным знакам і паняццем;

б) растлумачыць ролю ўнутранай формы слова ў працэсе ўтварэння тэрмінаў.

3. Высветліць праблему вобразнасці тэрміна-метафары.

4. Ахарактарызаваць мадэлі метафарычных і метанімічных пераносаў.

Навуковая навізна даследавання

Упершыню аб'ектам спецыяльнага вывучэння з'явіліся тэрміны метафарычнага і метанімічнага ўтварэння ў прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіях.

Навізна яго заключаецца таксама ў тым, што ўпершыню вызначаны дэрывацыйна прадуктыўныя тэматычныя групы лексікі агульналітаратурнай мовы для метафарычнага і метанімічнага ўтварэння тэрмінаў і дадзена характарыстыка мадэляў утвораных на іх аснове лексіка-семантычным спосабам прыродазнаўчых і прамыслова-тэхнічных тэрмінаў.

Практычная значнасць атрыманых вынікаў

Вынікі даследавання, атрыманыя намі пры аналізе тэрмінаў, утвораных лексіка-семантычным спосабам, могуць быць выкарыстаны ў практыцы выкладання раздзела «Словаўтварэнне», пры распрацоўцы спецкурсаў па пытаннях лексіка-семантычных змен у працэсе сэнсавай эвалюцыі слова, па вывучэнню шляхоў фарміравання тэрміналагічных слоўнікаў прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі.

Матэрыялы і метады даследавання

Асноўнымі крыніцамі адбору матэрыялу з'яўляюцца: «Глумачальны слоўнік беларускай мовы»: У 5 тамах, «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя»: У 12 тамах, «Энцыклапедыя прыроды Беларусі»: У 5 тамах. Фактычны матэрыял складае 2740 адзінак, з якіх 1600 – тэрміны прыродазнаўчай тэрміналогіі, 1140 — тэрміны прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі.

Мэта і задачы, якія былі сфармуляваны вышэй, абумовілі выбар метадаў даследавання. Паколькі аб'ектам нашага даследавання з'яўляецца працэс утварэння тэрмінаў прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі шляхам метафарызацыі і метанімізацыі, а прадметам — група лексіка-семантычных дэрывацый — тэрмінаў прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі, то пры аналізе матэрыялу ў якасці асноўнага метаду намі выбраны метады лінгвістычнага апісання, якія заключаюцца ў выяўленні, апісанні і сістэматызацыі вывучаемых лексіка-семантычных дэрывацый. Акрамя метаду лінгвістычнага апісання, выкарыстоўваюцца элементы статыстычнага аналізу.

ОЗНАКОМИТЕЛЬНЫЙ ФРАГМЕНТ

Асабісты ўклад суіскальніка

Сабраны матэрыял, створана картатэка фактычнага матэрыялу, звераны, сістэматызаваны па відах семантычнай дэрывацыі. У дысэртацыі ўпершыню вызначаны мадэлі метафарычных і метанімічных пераносаў, па якіх утварыліся тэрміны прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі.

Асноўныя палажэнні дысэртацыі, што выносяцца на абарону

1. Асноўнымі ўмовамі існасці тэрміна з'яўляюцца: наяўнасць дэфініцыі, называнне спецыяльнага паняцця і спецыяльная сфера выкарыстання.
2. Тэрміналогія з'яўляецца састаўной часткай слоўнікавага складу мовы.
3. Наменклатура з'яўляецца часткай спецыяльнай лексікі, аднак трэба размяжоўваць паняцці «наменклатура» і «тэрміналогія», «номен» і «тэрмін».
4. Пры лексіка-семантычным тэрмінаўтварэнні адбываюцца працэсы ўтварэння новых слоў і новых лексічных значэнняў.
5. Лексіка-семантычны спосаб тэрмінаўтварэння з'яўляецца даволі прадуктыўным на ўсіх этапах развіцця беларускай навуковай тэрміналогіі.
6. Беларуская нацыянальная мова — асноўная крыніца ўтварэння тэрмінаў шляхам лексіка-семантычнай дэрывацыі.
7. У прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіях сярод тэрмінаў семантычнага ўтварэння пераважная большасць тэрмінаў узнікла ў выніку метафарычных і метанімічных пераносаў.
8. У прыродазнаўчай тэрміналогіі пераважаюць тэрміны метафарычнага ўтварэння, у прамыслова-тэхнічнай — тэрміны метанімічнага ўтварэння.

Апрабацыя вынікаў дысэртацыі

Асобныя палажэнні дысэртацыі выкладаліся на навуковых канферэнцыях, якія штогод праводзіліся ў Магілёўскім педінстытуце імя А. А. Куляшова (1989-1997 г.г.), на рэспубліканскай навукова-метадычнай канферэнцыі «Современные подходы к изучению национальной и зарубежной литературы в школе и ВУЗе» [Могилев, 1996], на II Міжнароднай канферэнцыі «Мова і соцыум» [Мінск, 1996], на Міжнароднай канферэнцыі «Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя» [Мінск, 1997].

Структура і аб'ём дысэртацыі

Дысэртацыя складаецца з ўводзінаў, агульнай характарыстыкі работы, дзвюх глаў і вывадаў. Аб'ём дысэртацыі — 100 машынапісных старонак. У дысэртацыі адна табліца аб'ёмам 0,5 машынапіснай старонкі. Спіс выкарыстаных крыніц складае 165 найменняў, аб'ём спіса — 10 машынапісных старонак.

ОЗНАКОМИТЕЛЬНЫЙ ФРАГМЕНТ

што змяшчае (змяшчальнае)»; «назва матэрыялу — назва вырабу з гэтага матэрыялу» і іншыя.

Пры параўнанні прамыслова-тэхнічнай і прыродазнаўчай тэрміналогій выяўляецца, што тэрмінаў, утвораных шляхам метанімічнага пераносу, значна больш у прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі ($\approx$ у 5,5 разы).

Аднак такі від метанімічнага пераносу, як сінекдаха, з'яўляецца больш прадуктыўным у прыродазнаўчай тэрміналогіі. Найбольш распаўсюджанымі мадэлямі з'яўляюцца: «частка замест цэлага»; «цэлае замест часткі»; «адзінкавасць — зборнасць». У прыродазнаўчай тэрміналогіі тэрмінаў, што ўзніклі ў выніку сінекдахічнага пераносу ў 1,5 разы больш, чым у прамыслова-тэхнічнай. Ад усёй колькасці тэрмінаў сінекдахічнага ўтварэння на долю прыродазнаўчай приходзіцца $\approx 60\%$, а прамыслова-тэхнічнай — $\approx 40\%$.

Асноўны змест дысертацыі адлюстроўваецца ў наступных публікацыях:

1. Капейко Т. В. Да пытання аб лексіка-семантычнай трансфармацыі ў сферы тэрміналогіі // Веснік БДУ, Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. — 1992. — №3. — С. 28-31.
2. Капейко Т. В. Метафарызацыя ў тэрмінасістэмах прыродазнаўчых навук // Веснік БДУ, Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. — 1995. — №2. — С. 34-36.
3. Капейко Т. В. Метанімізацыя ў сучасным тэрмінаўтварэнні (на матэрыяле прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіі) // Веснік БДУ, Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. — 1995. — №3. — С. 60-62.
4. Капейко Т. В. Роля метафарызацыі і метанімізацыі ў сучасным тэрмінаўтварэнні // Современные подходы к изучению национальной и зарубежной литературы в школе и вузе — Могилёв, 1996. — С. 83-85.
5. Капейко Т. В. Тэрміны метафарычнага ўтварэння ў прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіях // Веснік БДУ, Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія. — 1997. — №3. — С. 50-53.
6. Капейко Т. В. Мадэлі метанімічных пераносаў у прамыслова-тэхнічнай і прыродазнаўчай тэрміналогіях // Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя». — Мінск, 1998. — С. 117-120.

ОЗНАКОМИТЕЛЬНЫЙ ФРАГМЕНТ

Капейко Тамара Вітальеўна «Лексіка-семантычны спосаб тэрмінаўтварэння ў беларускай мове». (На матэрыяле прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогій).

Тэрмін, тэрміналогія, дэфініцыя, номен, наменклатура, агульнаўжывальнае слова, асацыяцыя, семантыка, інтэгральная прымета, дыферэнцыяльная прымета, метафарызацыя, метанімізацыя, мадэль, семантычная дэрывацыя.

У рабоце даследуюцца тэрміны прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогій, утвораныя лексіка-семантычным спосабам. Мэта работы — комплекснае і рознааспектнае вывучэнне генезіса і функцыяніравання метафары і метаніміі як асобных відаў дэрывацыі ў прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіях, а таксама даследаванне працэсу ўтварэння тэрмінаў, асновы фарміравання сэнсу адпаведнага паняцця і фіксавання яго ў знаку; вызначэнне суадносін паміж моўным знакам і паняццем, паміж тэрмінам і номенам; раскрыццё ўнутранай формы слова пры ўтварэнні тэрміна і яго функцыяніравання ў тэрміналагічнай сістэме.

У даным даследаванні ўпершыню аб'ектам спецыяльнага вывучэння з'явіліся тэрміны метафарычнага і метанімічнага ўтварэння ў прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогіях. Упершыню вызначаны дэрывацыйна прадуктыўныя тэматычныя групы лексікі агульналітаратурнай мовы і дадзена характарыстыка мадэляў утвораных на іх аснове лексіка-семантычным спосабам прыродазнаўчых і прамыслова-тэхнічных тэрмінаў. Аналіз прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогій паказаў, што пераважная большасць тэрмінаў семантычнага ўтварэння ўзнікла ў выніку метафарызацыі і метанімізацыі агульнаўжывальнай лексікі. Даволі падрабязна разгледжаны мадэлі метафарычных і метанімічных пераносаў, што дзейнічаюць пры ўтварэнні прыродазнаўчых і прамыслова-тэхнічных тэрмінаў.

Вынікі даследавання, атрыманыя пры аналізе тэрмінаў, утвораных лексіка-семантычным спосабам, могуць быць выкарыстаны ў практыцы выкладання раздзела «Словаўтварэнне», пры распрацоўцы спекурсаў па пытаннях лексіка-семантычных змен у працэсе сэнсавай эвалюцыі слова, па вывучэнню шляхоў фарміравання тэрміналагічных слоўнікаў прыродазнаўчай і прамыслова-тэхнічнай тэрміналогій.

ОЗНАКОМИТЕЛЬНЫЙ ФРАГМЕНТ

РЕЗЮМЕ

Копейко Тамара Витальевна «Лексико-семантический способ терминообразования в белорусском языке». (На материале природоведческой и производственно-технической терминологий).

Термин, терминология, дефиниция, номен, номенклатура, общеупотребительное слово, ассоциация, семантика, интегральный признак, дифференциальный признак, метафоризация, метонимизация, модель, семантическая деривация.

В работе исследуются термины природоведческой и производственно-технической терминологий, образованные лексико-семантическим способом. Цель работы — комплексное и разноаспектное изучение генезиса и функционирования метафоры и метонимии как отдельных видов деривации в природоведческой и производственно-технической терминологиях, а также исследование процесса образования терминов, основы формирования смысла соответствующего понятия и фиксирования его в знаке; определение соотношений между языковым знаком и понятием, между термином и номеном; раскрытие внутренней формы слова при образовании термина и его функционирования в терминологической системе.

В данном исследовании впервые объектом специального изучения стали термины метафорического и метонимического образования в природоведческой и производственно-технической терминологиях. Впервые определены деривационно продуктивные тематические группы лексики общелитературного языка и дана характеристика моделей образованных на их основе лексико-семантическим способом природоведческих и производственно-технических терминов. Анализ природоведческой и производственно-технической терминологий показал, что большинство терминов семантического образования возникло в результате метафоризации и метонимизации общеупотребительной лексики. Достаточно подробно рассмотрены модели метафорических и метонимических переносов, которые действуют при образовании природоведческих и производственно-технических терминов.

Результаты исследования, полученные при анализе терминов, образованных лексико-семантическим способом, могут быть использованы в практике преподавания раздела «Словообразование», при разработке спецкурсов по вопросам лексико-семантических изменений в процессе смысловой эволюции слова, по изучению путей формирования терминологических словарей природоведческой и производственно-технической терминологий.

ОЗНАКОМИТЕЛЬНЫЙ ФРАГМЕНТ

SUMMARY

Tamara V. Kopeiko " Lexical and semantic way of term formation in Byelorussian" (based on nature and technical terms).

Term, terminology, definition, nomen, nomenclature, commonly used word, association, semantics, integral sign, differential sign, metaphorization, metonymization, pattern, semantic derivation.

Nature and technical terms, formed in lexical and semantic way were studied in the research. The research was aimed at complex and all-round study of the origin and functioning of metaphor and metonymy as separate types of derivation in nature and technical terminology; investigation of term formation process and basis for meaning formation of the corresponding concept with the following fixation in sign; determining of correlation between a language sign and meaning, term and nomen; exposure of a word internal form in term formation and its functioning in terminology system.

Nature and technical terms formed in the metaphoric and metonymic way were studied for the first time in this research. Productive lexical groups of the language suitable for further derivation were determined for the first time. Patterns of nature and technical terms formation in lexical and semantic way on the basis of these groups were characterized. Analysis of nature and technical terms showed that the majority of semantically formed terms originated in the process of metaphorization and metonymization of commonly used words. Patterns of metaphor and metonymy transfers to form nature and technical terms were studied in detail.

The results of the research obtained in the study of the terms formed in lexical and semantic way can be used in teaching "Word Formation" course, in preparing special courses on lexical and semantic changes in the process of word meaning evolution, in studying ways of compiling dictionaries of nature and technical terms.